

Na ituvatuva ni noda tabana ni bula kei ira na vakaleqai na kedra ituvaki

**Na kena vakarautaki e dua na
ituvatuva dei vei ira na vakaleqai na
kedra ituvaki kei na bula yadua e
yaga e Niusiladi taucoko**

Epereli 2021

Era tokona na ituvatuva ni tabana ni bula e dua na ilawalawa tamata yalodina qai daucakacaka – ia sa lai vidaividai vakavica qai levu na ka e vakayacori kina, e rawa tale ga ni qaravi vakatautauvata na tamata yadua, mera qaravi vinaka tale ga.

Ena 2018, a tuvanaka na Matanitu na Tabana ni Veidikevi ni iTuvatuva ni Tabana ni Bula kei ira na Vakaleqai na Kedra iTuvaki me laurai kina na sala eso e rawa ni veisautaki kina na ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula me vakayacora kina na veika sa yalataki qori. E volai ena itukutuku qori na veika ena vakayacora taumada Matanitu ena veika e Dikevi, qai vakamacalataka na ituvatuva eso ni kena vakavinakataki na ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula me rawa kina vei ira na lewe i Niusiladi mera rawata na veiqaravi vinaka duadua qai vakayacori tale ga ena gauna donu.

Na cava e veisau kina na ituvatuva ni tabana ni bula?

E matata vinaka na vuna e vakayacori kina na veisau ena ituvatuva ni tabana ni bula e Niusiladi. Sa vinaka tiko mai na itavi e qarava na tabana ni bula kei ira e vakaleqai na kedra ituvaki vei ira na lewenivanua, ia se tiko ga eso na tikina bibi e gadrevi me vakavinakati ena kena wasei vakatautauvata qai vakawasoma eso na veiqaravi.

Sa tubu sara tiko na iwiliwili ni itabaqase, kena vakatorocaketaki na ivakarau ni veiqaravi kei na nodra bikai ena veimataqali mate e dusia ni gadrevi me vakarabailevutaki na ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula ena veiyabaki sa tu qo e matada. E laurai tiko ni sega ni taqea rawa tiko na ituvatuva ni tabana ni bula na veika e gadrevi ena gauna qo, era vinakata tale ga na noda dauniveiqaravi era cakacaka tiko kina na noda veitokoni mera qaravi ira na lewe i Niusiladi mera bula balavu. Na veisau qo e taketetaka na veituvaki qori, qai vakarautaka vinaka noda ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula ena veigauna mai liu qo.

Ena vakacava sara mada na irairai ni veisau?

E neitou inaki me keitou vakavinakataka na ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula **ina dua ga na veiqaravi ni bula ni matanitu taucoko** ena vakayacori kina na veiqaravi uasivi duadua qai caka vakatautauvata, era na kauaitaki kina o ira iwasewase era lekata na kena kilai na veika vovou ena gauna qo.

Ena ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula ena veigauna sa tu qo e matada, sa na veisau na ivakarau ni veiqaravi e dau vakayacori e vakatau ena vanua e tu kina e dua, sa ra na wasei vakatautauvata o ira na kenadau ena veiqaravi vakavuniwai me ganita na veika era gadreva na lewenivanua kei na itikotiko. Qo ena caka kina na veiqaravi vakatautauvata qai vakavinakataka na veiqaravi, e vakadeitaka tale ga ni veiqaravi e vakayacori ena nomu itikotiko e ganita na veika sara ga era gadrevi.

Me caka na veika qori ena veigauna se bera mai, ena vinakati kina e dua na ituvatuva e vakadeitaka na matanitu ni rawa ni veivolekati kei na itikotiko qai yaga raraba tale ga. Me rawa qori, ena vinakati me:

- **veisautaki na itavi ni Minisitiri ni Bula** me dusimaka sara ga na ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula qai daunivakasala ni Matanitu ena veika e vauca na tabana ni bula
- **tauyavutaki e dua na isoqosoqo vou, Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi**, e nona itavi me liutaka na veiqaravi ni veisiga ni noda tabana ni bula – ena mai **umani vata kece kina na Daunivakatulewa ni Tabana ni Bula ni Veiyasana**
- **tauyavutaki e dua na Daunivakatulewa vou ni Tabana ni Bula vei ira na Māori** me vakadeitaka ni noda tabana ni bula e vakayacora na veika era vinaka kina na Māori, qai vakatulewataka tale ga na veiqaravi eso e ganiti ira
- **tauyavutaka e dua na isoqosoqo vou ni Tabana ni Bula ni Pasifika** ena loma ni Minisitiri ni Bula qai vaqaqacotaki **na ivakarau ni veiqaravi raraba ni Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi**, me rawa kina nida tu vakarau ena veigauna me valuta eso na ituvaki e veivakaleqai, me vaka na mate veitauvi.

Lewenivola

Rai ni veigauna se bera mai	3
Na ituvatuva ni veisau	4
Veisau ni ivakarau	5
Hauora Māori	7
Veiqaravi vei ira na lewenivanua kei na itikotiko	8
Veiqaravi e valenibula kei ira na kenadau	9
Bula ni lewenivanua	10
Na porokaramu ni veisau	11

Rai ni veigauna se bera mai

E dua na iyau talei kei Niusiladi na ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula, e tosoya na bula, vakavinakataka na ivakarau ni bula qai veivuke ena rawaka ni noda vanua. E gauna vinaka dina qo meda raica ni vakayacora vinaka sara na nona itavi, vakauasivi na nodra kauaitaki o ira na lewe i Niusiladi era raici tu vakamamada ena veigauna sa oti.

E neitou rai me keitou tauyavutaka e dua na ivakarau ni veiqaravi e rawati kina na pae ora | nodra bulabula vinaka na lewe i Niusiladi ena veigauna se bera mai.

Na ivakarau ni bula e rawati kina na pae ora me na raica na kena rawati na:

- **Veiqaravi vakatautauvata**, qori na kena muduki na duidui ni veiqaravi kei na kena rawati eso na ka vei ira na lewe i Niusiladi, vakauasivi vei ira na Māori, kai Pasifika, ira na vakaleqai na kedra ituvaki, kei na iwasewase tale eso era raici tu ga vakamamada.
- **Cakacaka vata** kei ira na Māori ena sala e vakarautaki qai vakayacori kina na veiqaravi ena tabana ni bula, qai veivakauqeti vei ira na lewenivanua mera veitokoni ena kena buli eso na ivakarau era kila ni na cakacaka vei ira.
- **Dei tu ga**, tarovi kei na kena vakalailaitaki na kena gadrevi na veiqaravi e valenibula mai na kena wali ga na tauvimate, qai uqeta na veiqaravi uasivi duadua qai veiganiti.
- **Veiqaravi e vakatabakidua vei ira na vuvale kei na tamata yadua** eda vakauqeti kece kina meda qarauna vinaka na noda dui bula, keda ituvaki, e solia tale ga na lewa matau vei ira na tamata kece, ira na dauniveiqaravi kei na veiwekani.
- **Tawa vakamelei rawa**, vakadeitaka na tomani tiko ga ni veiqaravi, veiqaravi uasivi duadua e veivanua, e veitokoni kina o ira na iliuliu ni valenibula, na vakasama kei na iyaya vovou eso me vakavinakataki tiko ga kina na veiqaravi.

Ni vakayacori, na ituvatuva qo:

- sa tokona tiko na ivakavuvuli kei na itavi ni Te Tiriti o Waitangi na ivakarau ni veiqaravi ni noda tabana ni bula, e veisautaka tiko na rangatiratanga na ituvaki ni nodra qaravi na Māori mera vuavuaivinaka kina ena ituvatuva sa vakarautaki tu ena nodra qaravi na Māori
- ena rabailevu kina na veitokoni mera bulabula vinaka kina ena itikotiko, ena tuvanaki na veiqaravi e ganita na veika era gadreva na tamata qai tokona vakalevu maroroi ni nodra bula
- ena vinaka kina na veiqaravi ena gauna ni leqa tubukoso qai tu vakarawarawataki vei keda kece, e cakacaka vata na veitabana eso me vakadeitaka ni na vakayacori na veiqaravi uasivi duadua e sega ni vakatau ena vanua o tu kina
- ena rawarawa kina na kena muri na veidusimaki ena monalivaliva, qai vakarautaki vakalevu na veivuke e voleka ga e vale
- era mareqeti kina na cakacaka ena tabana ni bula kei ira na dauniveiqaravi, era tokoni qai vakavulici vinaka, duavata ena ivakarau ni cakacaka, tuvanaki vinaka na veika e lalawataki me vakayacori, ra qai cakacaka vata na veisoqosoqo ni tabana ni bula.

E rawarawa sara nida yacova na veigauna sa tu qo e matada – ia ena vinakati eso na veisau lelevu ena sala e vakayacori kina na ka ena noda tabana ni bula.

Na ituvatuva ni nodra veisau

O ira na cakacaka tiko ena noda veivalenibula, vuniwai, veivanua e soli kina na wainimate, ira na qaravi ira na tauvimate, o ira na dauniveivakarautaki ni Māori kei na Pasifika, ira na veiqaravi vei ira na itabaqase kei na veivalenivolavola era dau cakacaka qai gugumatua – ia era sega ni tokoni sara vakavinaka ena ituvatuva kei na veigacagaca tale eso ni noda tabana ni bula. E levu na ivakaraitaki ni veika vovou sa vakayacori kei na veiqaravi vakasakiti, ia e vakalevu me sega ni dau kauaitaki qai dredre me vakayagataki raraba.

Ena vuku ni tikina qori, sa vakayacora gona na Matanitu eso na veisau ena isoqosoqo eso e tokona na kena vakayacori na veiqaravi ena noda tabana ni bula – wili kina na Minisitiri ni Bula kei na Matabose Dauvakatulewa ni Bula ni Veiyasana.

E neitou inaki me keitou vakavinakataka na ivakarau ni veiqaravi, me vakayacori vakatautauvata qai sega na veivakaduiduitaki, me na tekivu sara ga ena kena vakavinakataki na kena itavi, ivakarau ni kena vakayacori kei na ituvatuva e rawa kina na veiqaravi.

Sa bau vereverea dina na ivakarau e muri ena noda tabana ni bula qai dredre tale ga me lewai vakavinaka. E bau dredre dina vei ira na veivanua lalai e sega ni levu kina na tamata, ilavo kei na iyaya ni veiqaravi. Na kena itinitini, sa na qai dredre ga kina me vakayacori na veivuke vinaka duadua vei ira na gadreva.

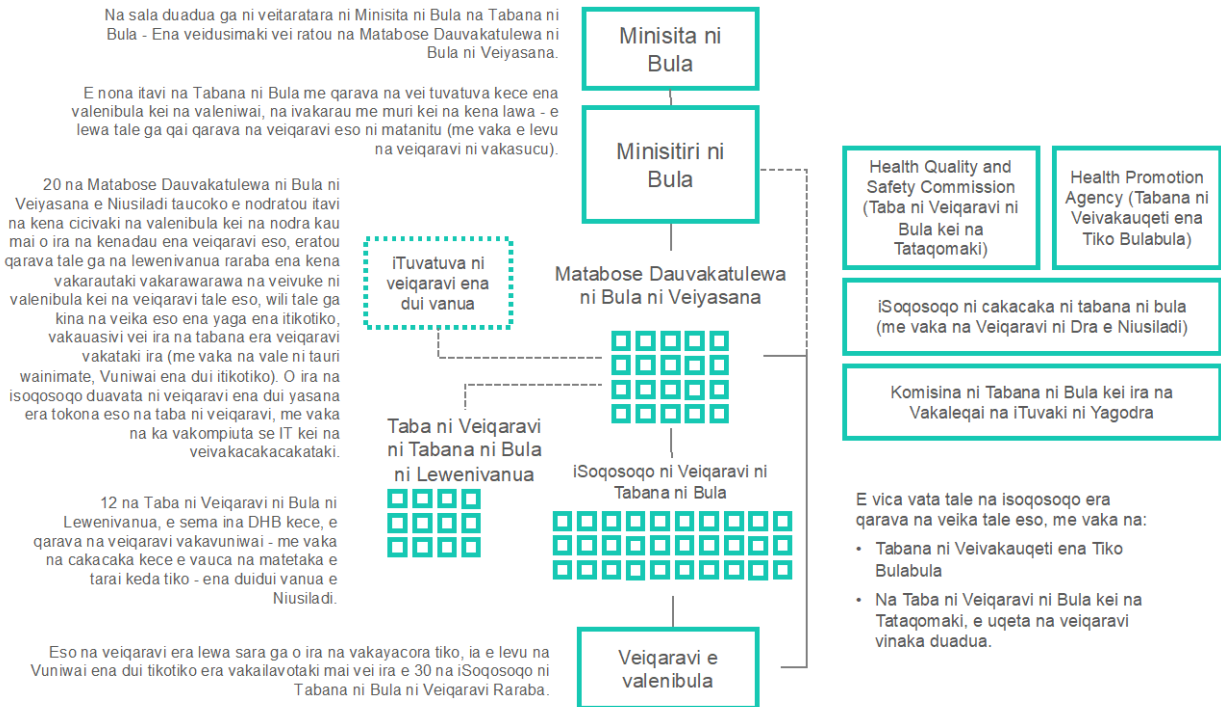
Ni toso na gauna, keitou vinakata me keitou tokoni ira vakavinaka na dauniveiqaravi mera muria vinaka na ivakarau ni veiqaravi sa vakavinakataki qo me vinaka kina na nodra veiqaravi qai vakayacori wasoma, me okati ira na tamata mera cakacaka vata ena nodra veiqaravi vakataki ira. E kena ibalebale qo na nodra cakacaka vata me vakarawarawataka na veiqaravi kei na kena rawati; veisautaki ni veiqaravi eso me ganita na veika era gadreva na duikaikai kei na itikotiko raraba; qai vakarautaka vei ira na kenadau ena tabana ni bula na veitokoni era gadreva mera vakayacora na nodra veiqaravi ena kena ivakatagedegede uasivi duadua.

E kena ibalebale qo ni veika e vakayacori me rawati kina na veisasaga ena tabana ni bula – me vaka na veirauti ni kenadau ena veiqaravi ni tabana ni bula se hauora, veiyaya ni monalivaliva, soqoni ni itukutuku yaga, itikotiko kei na iyaya ni cakacaka bibi – e vinakati me dei vakavinaka ena tabana ni bula ena veigauna mai liu.

E tiko na gauna me qai vakayacori kina na veisau qo, keitou na veitaratara tiko ga kei ira ena itikotiko kei ira na kenadau ena tabana ni bula me baleta na veika qori ena veivula sa tu qo e matada. Ia ni bera ni vakayacori na veisau ni veiqaravi qori, ena vinakati me vakavinakataki na ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula me tokoni ira vakavinaka na veiqaravi tiko ena kena valuti na matedewa.

Veiveisau ni ivakarau ni veiqaravi

E levu na ka e vauci ena ituvaki ni veiqaravi ni noda tabana ni bula, e levu na isoqosoqo era vakaitavi kina, e tiko na nodra itavi yadua kei na nodra isema ni veiwekani. Ia ke laurai vakavinaka sara, e va qo na cakacaka e vakayacora na tabana ni bula:

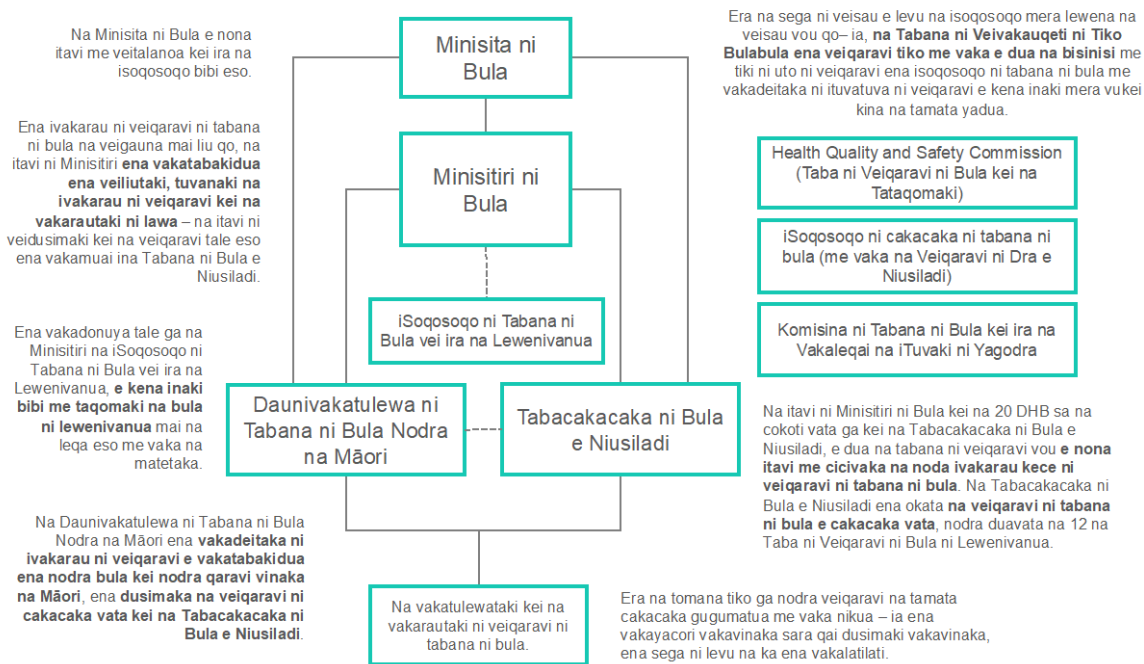

Na ituvatuva qo e vakavatukanataki ena:

- nodra sega ni qaravi vakatautauvata na Māori, itikotiko ni Pasifika, ira na vakaleqai na kedra ituvaki kei ira tale eso
- kena yalani ga na vakatulewa raraba ni matanitu, na vakatulewa gona e dodonu me vakayacori ga vakadua vei ira na lewenivanua e tokaruataki vakavica
- kena sega ni dikevi vakavinaka se vakabibitaki na veiqaravi vei ira na lewenivanua kei na itikotiko me vukei ira e levu mera bulabula vinaka qai vakalailaitaka nodra curu i valenibula
- veiqaravi vaka na lottery e kena ibalebale ni veiqaravi ena vakayacori vei iko ena vakatau ena vanua o tiko kina, ena rawa kina ni kovuta na veika e saumi na DHB kei na iSoqosoqo ni Tabana ni Bula.

E inaki gona na ituvatuva vou kei na isoqosoqo eso sa vakaturi ena veisau me walia na veileqa qo – ena tauyavu kina e dua na ivakarau ni veiqaravi e sega ni veiveisau qai caka vakatautauvata.

Sa na sega tale ni dua na ituvatuva e vereverea, na veika ena vakayacora na tabana ni bula ena veigauna se bera mai ena va qo:

Ena rawarawa sara qai dusimaki vakavinaka, ena vinaka kina na ivakarau ni veiqaravi qai vakayacori vakawasoma. Ena wali kina na veituvaki e lekata na noda ituvatuva ni veiqaravi ena gauna qo ena vica na veisau lelevu:

- Tauyavutaki e dua na isoqosoqo vou, Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi, me lewa na ituvatuva ni veiqaravi ni veisiga ni noda tabana ni bula. Mai na 20 na DHB, 30 na PHO kei na konitaraki vereverea, sa na rawarawa sara na veiqaravi ni dua ga na Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi, dua tu ga na ivakarau qai vinaka cake na ivakatagedegede ni veiqaravi.
- Na Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi ena tuvanaka qai dusimaka na veiqaravi ni tabana ni bula vei ira na lewenivanua taucoko. Ena tauyavutaka e va na iwaseswase ena duidui vanua kei na vica na valenivolavola ni veiyasana (Bula ni Lewenivanua kei na Gaunisala ni Veitaratara ni iTuvaki ni Bula ena DHB ni veivanua) me vakayacori kina na vakatulewa e yavutaki ena veika dina e yaco tiko.
- Ena rua tiko na nona itavi na Daunivakatulewa ni Tabana ni Bula Nodra na Māori: ena tokona na Minisitiri ni veisautaka na lawa eso ni ivakarau ni veiqaravi me yaga vei ira na Māori, qai cakacaka vata kei na Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi me vakatulewataki na veiqaravi e Niusiladi taucoko, me vakadeitaka ni veika era gadreva kei na veika era namaka na itikotiko ni Māori e okati kina na veiqaravi sa tuvanaki qai laurai me vakayacori.
- Na Minisitiri ni Bula ena raica vakatabakidua na kena dusimaki na ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula qai vakasalataka na Minisita ena iwalewale ni veiqaravi kei na lawa – e kena ibalebale ena ilova sara vakavinaka na ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula kei na ituvaki taucoko ni bula ni tamata e Niusiladi.
- Na Minisitiri ena tuvanaka e dua na iSoqosoqo vou me liutaka na kena raici na lawa ni veiqaravi ni tabana ni bula, ivakarau kei na mona ni veiqaravi, ena yasana adua sa mai umani vata ga kei na veiqaravi raraba vei ira na lewenivanua ena loma ni Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi na Veitabana ni Bula ni veivanua. Qori me na vakadeitaka ga ni na vakaiyayataki vinaka na Veitabana ni Bula mera cakacaka vata ena kena valuti na mate eso me vaka na COVID-19.

- Me rawa ni vakadeitaki nira na qaravi vakavinaka ra qai bulabula vinaka na tamata yadua ena uto ni noda veiqaravi ni tabana ni bula, na iSoqosoqo e Veivakauqeti ena Tiko Bulabula ena cokoti vata ga kei na Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi.

Hauora Māori

Ena veiyabaki sa sivi, e sega ni cakacaka vinaka sara vei ira na Māori na ivakarau ni veiqaravi ni noda tabana ni bula. E levu na mate e tarai ira na Māori e rawa ni tarovi ni vakatauvatani kei ira na vo ni lewe i Niusiladi, e sega ni balavu tale ga na nodra bula qai sega ni vakayacori vei ira na ivakatagedegede ni veiqaravi e gadrevi. Sa dodonu me mudu na duidui qori. Me vakadeitaki gona ni na sega ni tomani tale, kei na kena vakamuri na veika sa vakatura na matanitu vei ira na Māori ena ruku ni Te Tiriti o Waitangi, ena vinakati me na tokona na noda tabana ni bula na hauora Māori ena duatani tale na sala.

Na inaki ni veisau qo me vakabulabulataka na rangatiratanga Māori mai na hauora Māori, vakauqeti ira na Māori mera veisautaka na ivakarau ni veiqaravi e vakayacori qai vakabibitaka na Te Tiriti o Waitangi.

Na sasaga me vaka na liutaki ni cula vei ira na Māori ena vuku ni matetaka e vakayacori ena 2020 e vakaraitaka na veisau levu era rawa ni vakayacora na iliuliu ni Māori ena kena rawati na veiqaravi vakatautauvata. Na veisau qo ena tauyavutaki qai vuli mai na sasaga sa vakavotukanataki qo.

Me tovaka na nodra nanuma na Māori ena ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula, na veiqaravi ni tabana ni bula ena veigauna mai liu ena:

- liutaka na **Daunivakatulewa ni Tabana ni Bula vei ira na Māori** me cakacaka vata kei na Minisitiri ni Bula ena kena vakarautaki na ituvatuva ni veiqaravi kei na lawa eso, qai cakacaka vata tale ga kei na Tabacakacaka ni Tabana ni Bula me vakarautaki na mataqali veiqaravi eso me ganita vinaka na veika era gadreva na Māori kei ira na vo ni lewe i Niusiladi – vakakina na kena vakailavotaki vakadodonu qai dusimaki na kena vakayacori vakalevu na veiqaravi me vaka na kaupapa Māori kei na te ao Māori
- **vakabulabulataki ni Matabose Veitokoni ni Iwi-Māori** e kena inaki me veivakauqeti qai vakayacora na vakatulewa ena vukudra na tamata yadua kei na kai Māori ena veivanua era dui tu kina, me rawa kina ni veiqaravi ena veibasoga kece ni tabana ni bula na nodra cakacaka vata kei na Te Tiriti
- namaki sara vakalevu vei ra na veisoqosoqo eso ni tabana ni bula kei ira na vakarautaka na veiqaravi eso mera veiqaravi sara vakavinaka vei ira na Māori kei na so tale na iwasewase era sega ni bau qaravi vakavinaka ena veigauna sa sivi.

E kena ibalebale qo ni noda veiqaravi ena tabana ni bula ena veigauna mai liu ena vakabibitaki kina na veiqaravi e vakayacori vakatautauvata vei ira na Māori, ena tiko o ira ena saumitaro ena dui ituvaki, sa na tiko tale ga na itavi mera na qarava na lewenivanua kei ira na Māori ena kena tuvanaki kei na vakayacori ni veiqaravi ena nodra itikotiko na Māori.

Kena ikuri, na kena vakayacori na veitokoni e taketetaki vakatabakidua vei ira na dauniveiqaravi era Māori ena vukei keitou me keitou vakarabailevutaka na veiqaravi vei ira na kaupapa Māori kei ira na

Māori ena veiqaravi ni noda tabana ni bula— ena yaga sara ga vakalevu ena nodra tarai na itikotiko ni Māori, e levu tale ga na veiqaravi e rawa ni digitaki, na veika kece qori ena vakavinakataka nodra bula na Māori vakakina vei ira na sega ni kai Māori. Ena vakarautaka tale ga eso na ituvatuva vou me vakadeitaka ni gaunisala kece ni veitokoni ena veiqaravi e kauaitaki kina na duidui eso ena itikotiko, sega ni o ira ga na sa kila tiko na sala me rawati kina na veiqaravi.

Veiqaravi ni bula ni lewenivanua kei na itikotiko

E levu na lewe i Niusiladi era dau goleva wasoma ga na veiqaravi ena veivalenibula kei na veititikotiko. Qori e okati kina nodra lai laurai vei ira na vuniwai, lako ena veivanua e soli kina na wainimate ena itikotiko, ira na dauniveivakarautaki ni Māori kei na itikotiko ni Pasifika, vanua era qaravi kina na itabaqase, vanua ni tauri wainimate saumi, nasi ni vakasucu, vanua e dikevi kina na vakasama ena itikotiko, vuniwai ni vakasama, vuniwai ni bati, kei na so tale era dau qaravi kemuni qai vakaraica moni bulabula vinaka e vale kei na itikotiko.

Ena veivuke sara me kua ni tarabi na veiqaravi ena tabana ni bula nida maroroira vakavinaka na wekada, da qai goleva na veiqaravi e voleka ga ena noda itikotiko.

Ena gauna qo, e rawarawa sara me vagolei na veivuke vakailavo ena veiqaravi vei ira na kenadau ena veivalenibula qai sega ni raici vakabibi na veiqaravi ena itikotiko – e macala mada ga nida kila ni bibi na veiqaravi e vinaka na kena ivakatagedegede qai golevi vakarawarawa mera bula balavu kina na tamata, qai tarovi kina na veimate lelevu.

Ena veigauna mai liu, na ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula ena vanua o vakaitikotiko kina ena tiko kina e dua se sivia na **isema ni veitokoni** vei ira na dauniveiqaravi ni tabana ni bula ena itikotiko. Ena wili tale tiko ga kina o ira na vuniwai ena nomu yasayasa, o ira na veiqaravi ena vanua ni vakasucu, nasi ni yasana kei na vuniwai ni mata, ia ena vinaka sara na veiqaravi era vakayacora qai voleka ga ena vanua o vakaitikotiko kina. Qori na rairai vaka:

- na kena vaqacotaki na nodra veiwekani na dauniveiqaravi vei ira na tauvimate, qori ena rawa kina vei ira kece na veivuke ena veiqaravi mera kila vinaka na ivolatukutuku ni veika sa vakayacori kei na sala e vakayacori kina na veiqaravi.
- na kena vakayagataki vakavinaka kei na vakarabailevutaki ni kena vakayagataki na mona livaliva me rawa ni voleka ga kina ena itikotiko na veiqaravi, kei na mataqali veiqaravi e caka duadua ga.
- kena veisautaki na ivakarau ni veiqaravi me ganita na veika e gadrevi ena itikotiko, me vaka na kena vakadeitaki ni vakayacori vakalevu na veiqaravi na kaupapa Māori qai raica tale ga ni veirauti vinaka na veivuke vakailavo e vakarautaki vei ira na Vuniwai ni vuvale se na veivanua ni laurai sau vinaka e dau dola ena bogi.

Na veiqaravi qo erau na duavata ni sa veisautaka na Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi kei na Daunivakatulewa ni Tabana ni Bula vei ira na Māori, me vakadeitaka ni veiganiti vinaka vei ira na duikaikai ena veitikotiko kece e Niusiladi.

Ena vakayacori tale ga na veisau ena veiqaravi ni bula e vauci ira na lewenivanua kei na veivanua eso era maroroi kina na itabaqase – e kena ibalebale ga ni sa na sega ni vakailavotaki ira na Vuniwai na iSoqosoqo ni Tabana ni Bula ni Lewenivanua. Qori e dolava e levu na sala era rawa ni vakatulewataka kina na lewe ni itikotiko na veiqaravi era gadreva.

Veiqaravi e valenibula kei ira na kenadau

E dau vakayacori na veiqaravi ni valenibula kei na veiqaravi era vakayacora na kenadau ni dui ituvaki ena itikotiko sa dau vakarautaki tu – me vaka na valenibula se valeniwai era dikevi kina na tauvimate – qai dau vakayacori kina na veiqaravi e bibi, vereverea se tauvimate e dredre na kena qaravi. Era wili kina na veiqaravi e sega ni okati ena veiqaravi vei ira na lewenivanua kei na itikotiko, okati kina na valenibula kei na veiqaravi kece era sema vata kina, kei na veiqaravi ni mate eso e vakarautaki vei ira na lewenivanua.

Ke laurai vakavinaka na valenibula e vakayacori kina na veiqaravi lelevu kei na vanua era tiko kina na kenadau ni veimataqali mate eso e yaga sara vakalevu ena nodra bula na lewe i Niusiladi – ia ena vinakati vakalevu kina na tuvatuvanaki matau kei na duavata ni veiqaravi ni vakatauvatani kei na ka sa tu vei keda nikua.

Eda kila nira sotava sara tiko e levu na ituvaki dredre na veiqaravi ni valenibula kei na veiqaravi vei ira na kenadau ni veimataqali mate ena levu na vanua e Niusiladi. Dua na vuna e vakilai vakalevu kina na dredre qori nira sega ni duavata ena veiqaravi na noda valenibula kei ira na veiqaravi ni veimataqali eso – erau rua na tabana duidui. Qori e vakadredretaka na kena:

- caka vakatautauvata na veiqaravi e Niusiladi taucoko, sa lai yaco kina na veiqaravi e vakatau ena dui vanua eda tu kina.
- vakayacori na veiqaravi ena vanua e rawa ni vakayacori kina qai veiganiti
- lewai vakavinaka na ilavo ni toso na gauna, e dau tini vakalailaitaka na ilavo sa tu rawa me vakailavotaka na veiqaravi eso ena itikotiko.

Ena ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula ena veigauna mai liu, ena vakavinakataki na ituvaki qo ni tuvani kei na veiqaravi ni valenibula kei ira na kenadau ena mate eso me kovuta na matanitu taucoko qai dusimaki vakavinaka qori ena nodra **veitaratara na dui yasana**. Sa na sega ni vakatulewataka na veiqaravi mera duidui qai vakatau ena dui yasana, sa dodonu ga me vakailavotaki na valenibula kei na veiqaravi ni dui mate ena sala e rawa ni veisautaka na sala ni nodra qaravi na lewe i Niusiladi. Qo ena:

- vakayacori vakatautauvata na veiqaravi e Niusiladi taucoko – kena ibalebale vei ira na itikotiko eso ena taudaku ni siti kei na veitaoni lalai era na rawata na veiqaravi bibi eso era gadreva wasoma e voleka ga ena nodra itikotiko (me vaka na tabana ni veiqaravi ni leqa tubukoso e

vakaiyayataki vakavinaka kei na vanua era dikevi kina na tina era gadreva na veivuke), na vanua sara ga e gadrevi vakabibi kina o ira na kenadau ena veiqaravi ni so na mate se itikotiko ni veiqaravi vinaka.

- ena sega na ka e vakalatilati qai vakalailaitaka na ilavo e vakayagataki ena vuku ni kena dau dui tu e veivanua na veiqaravi vakavuniwai e gadrevi, ena sega tale ga ni tarabi na veiqaravi vei ira na cakacaka ra qai marautaka o ira na lai dikevi na rawarawa ni veiqaravi e vakayacori
- era na sega ni veisisivi kina na veiyasana ena vuku ni tamata cakacaka kei na iyaya ni cakacaka e gadrevi, me rawa kina ni vagolei na ilavo kei ira na tamata cakacaka ena veivanua eso era gadrevi kina.

Tabana ni Bula ni Lewenivanua

Na tabana ni bula e dua vei ira na gaunisala e muri me tarovi kina na mate, ena vuku ni veisasaga eso me vaka na:

- bula ni lewenivanua raraba – na kena taketetaki na veika e dau vakavu tauvimate (me vaka na vakatavako)
- tarovi ni mate, me vaka na kena vakarautaki na icula
- na sasaga eso me tarovi kina matedewa kei na matetaka.

e mai vakadinadintaki ena COVID-19 ni rawa nida liutaka na vuravura ena kena valuti na ituvaki leqataki eso e tara na bula ni lewenivanua – ena rawa ga qori nida talaraka sobu na veika e vakalatilati da qai cakacaka vata vakamatanitu.

E laurai ena tinikarua na vula sa oti ni noda tabana ni bula e tu vakarau me tataqomaki, muria na veigaunisala vovou eso qai cakacaka vata kei na veitikotiko. Nodra veitokoni na Māori kei ira na vo ni itikotiko ena sasaga eso e vakaturi eda mai taqomaki kina ni vakatauvatani kei na veimatanitu tale eso.

Ia e mai basika eso na malumalumu ena revurevu ni COVID-19 – vakabibi ni gadrevi meda cakacaka vata kece me rawa ni tuvanaki qai liutaki vakavinaka na 12 na Veivalenibula era dui tutu ena kena sagai me valuti na leqa e tara na noda vanua, me vakadeitaka tale ga ni na rawa ni vakavinakataki qai vakayacori na veiqaravi e uasivi duadua.

Na ituvatuva ni veiqaravi ena veigauna mai liu qo ena raici vakabibi kina na bula ni lewenivanua, na kena dikevi vakatabakidua na duidui ni ituvaki e tara na noda bula kei na keda ituvaki, mai na veivakavaletaki ina veivakacakacakataki ina veiqaravi vei ira na gadreva na veivuke. E rua na veisau lelevu ena moica se vakavinakataka na sala ni veiqaravi ni tabana ni bula:

- Na Minisitiri ni Bula ena tauyavutaka e dua na **iSoqosoqo ni Bula ni Lewenivanua** e nona itavi vakatabakidua na vakarautaki ni lawa ni tabana ni bula, ivakarau me muri kei na veigaunisala ni kena kilai na ituvaki e yaco. Ena vukei keitou me keitou kila vinaka qai yavala ena ituvaki eso e rawa ni vakaleqai ira na lewenivanua, qai vakalaiva na vuku vakasaenisi me yavu ni kena vakarautaki na lawa.

- Na Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi ena okata e dua na **taba ni veiqaravi ni bula ni lewenivanua**, ena mai vauci vata ga kina me dua na Veivalenibula me gaunisala ni veiqaravi ni matanitu. E kena ibalebale qo ni na wasewasei vinaka na itavi ni veiqaravi ni tabana ni bula ena kena valuti na leqa eso me vaka na COVID-19, misila, kei na vakatavako.

Me tiki ni veisau qo, na veivuke e vauca nodra bula e dua na iwase ni lewenivanua – e okati kina eso na ka me vaka na veitovo era matau kina, veivakavaletaki kei nodra qaravi na gadreva na veivuke – e usutu sara ga ni inaki ni veiqaravi ni veisoqosoqo ni tabana ni bula. Me vakayacori qori, sa na mua na Taba ni Veiqaravi e Veivakauqeti ena Tiko Bulabula ina Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi me vakadeitaka ni tiko na kila kei na veika e gadrevi mera qaravi kina e dua na iwase ni lewenivanua. Na veika e gadrevi qori ena vakarautaki ruarua vei ira na Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi kei na Daunivakatulewa ni Tabana ni Bula vei ira na Māori, me vakadeitaka ni o ira kece ne lewe i Niusiladi era tokoni mera tiko bulabula ra qai sega ni tauvimate.

Na porokaramu ni veisau

Na veika e kacivaki qo e vakatayaloyalotaka ga na itekivu ni kena vaqaqacotaki na ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula. Na veisau ena ivakarau ni veiqaravi qori ena sega ni vakayacoka sara vakatotolo ena sala, vanua kei na gauna o rawata kina na veiqaravi, se na vanua se sala o cakacaka kina, ke o lewe ni tabacakacaka ni bula.

Ena gauna mada ga qo, ena vinakati me vakavinakataki na gaunisala eso ni noda tokoni ira na veiqaravi tiko ena veitabana ena kena valuti na matetaka qo me rawa kina ni vakarautaki na veiqaravi vinaka duadua vei ira lewe i Niusiladi, me rawa kina vei ira na cakacaka ena tabana ni bula me kua ni veiveisau qai bulabula na ituvaki ni nodra veiqaravi. Ena ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula ena veigauna mai liu qo, era na tiko ga na Vuniwai kei na valenibula, ia ena ganita vakavinaka na kemu ituvaki na veiqaravi e vakayacori vei iko, ena raica tale ga vakabibi na veika era namaka ena nomu itikotiko, kei na veika e veiganiti qai yaga vei iko kei ira na kenadau ena veiqaravi ni tabana ni bula.

E tolu na tikina bibi ena porokaramu veisau ena vakayacori:

- dikevi vakavinaka ni lawa kei na veisau me vakayacori
- dikevi vakamatailalai kei na veivuketaki vata ni idusidusi me muri
- kena vakayacori kei na veisau.

Na veisau qo sa itekivu sara ga ni dua na sasaga balavu ena kena vakavinakataki na ivakarau ni veiqaravi, vakayacori vakatautauvata qai sega na veivakaduiduitaki – me vakadeitaka tale ga nira mareqeti qai tokoni o ira lewe ni noda cakacaka.

Ena tomani tiko ga na kena veisautaki na lawa eso, ena kacivaki tale ga na veika e vauca na veivakailavotaki, na tabana ni cakacaka kei na veidusimaki ni mona livaliva ena tabana ni bula. Na veisau qo ena liutaki keda ena veisau e vakainaki cake ena tabana ni veiqaravi.

Era na cakacaka vata kei iko ena gauna qori na isoqosoqo ni tabana ni bula – se mani o cakacaka ena tabana ni bula se o lewe ga ni itikotiko – ena itukutuku matailalai ena sala e cakacaka kina na ituvatuva ni veiqaravi ni tabana ni bula. Sa na tiko na gaunisala ena veituvaki kece sa vakamacalataki mai cake me na veisau kina na veiqaravi ena veigauna se bera mai me lai vinaka cake, wasewasei vakatautauvata qai sega kina na veivakaduiduitaki.

Kena ilutua, e vica na veisau lelevu mena tekivu sara ga qo, e okati kina na kena tauyavutaki e dua na Tabacakacaka Vou ni Tabana ni Bula kei na Daunivakatulewa ni Tabana ni Bula vei ira na Māori, me tokoni ira tale ga Daunivakatulewa ni Tabana ni Bula ni Veiyasana kei na Minisitiri ni Bula mera vakarautaki na tamata cakacaka kei na itavi ni veiqaravi me mua ina Tabacakacaka ni Bula e Niusiladi.

Keitou sa yalataka ni keitou na veitaratara wasoma qai vakarorogo tale ga ena itosotoso qo e vakavinakataka na ivakarau ni veiqaravi ni tabana ni bula. Ke dua na ka oni via taroga, oni rawa ni veitaratara ina na Tabana e Liutaka tiko na Veisau qo:

Website: www.dpmc.govt.nz/our-business-units/transition-unit

iMeli: enquiries.tu@dpmc.govt.nz